

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ I

ПРОЗА

ОСТАННЯ КУТЯ

I

Ото день сьогодні розгулявся, де вже те й проміння соняшне береться, подумав би, що сонце помилилося, не заглянувши в календар, та й подумало, що тепера не студень, а червець або липець; по таких кутках пройшло промінням, куди, мабуть, з літа й ні разу не заглядало! Все сяє, вилискується, а сніг — найбільше, мов сміється до сонця, не знаючи, що зараз воно його розтопить. Скрізь тече, ляпотить, сніг осипається з чорних гілляк, під хатами не можна йти, бо зараз налле й на вид, і за комір... Та байдуже, я так думаю, що якби кому налило сьогодні й повну пазуху, то не вилаявся [б], а хіба облизнувся тільки, мов після меду. Де там, не до того, що то, бачите, як кутя багата*! Все веселе, не тільки що в нас у затишку, а й на більших вулицях, і навколо все ніби усміхається: й люди, й хати; крамарі ще привітніш запрошують до себе покупців; візники замість “геть” наче промовляють “здорові були з понеділком”; мені здається, що сьогодні навіть водовози не б’ють своїх шкап, як завше. Он й моя хазяйка — Степаниха, що її я й не бачив, здається, інакше, як тільки вона стоїть, підтикавшись, посеред двору й з кимсь лається, навіть і вона, кажу, йде ось проти нас поважно, упарившись та здихаючи під салопом з превеликими якимись хвостами, й товсте лице її так і сяє, мов вимазане. Гарна ця річ — Різдво, і кожний раз як настає, то наче й не було ще його ніколи, наче вперше або востаннє... Та й правда, може, що востаннє!..

Одначе, сонце, хоч і світить сьогодні, наче влітку, а все-таки воно єсть тільки студень: не встигло сонечко серед неба вийти, подивившись — аж воно ген-ген підбилося. Ще бігають, метушаться люди, а вже загули одні за одними дзвони, подаючи звістку од дзвіниці до дзвіниці. Гучно гуде предківський дзвін, і широко розлягається гук по старих, затишних вулицях, й кидають роботу замащені руки й хрестять побожно заклопотане чоло, й знов до роботи, щоб упоратися скоріще. От і потяглися з хвірток, з воріт батьки-матері до церкви, наказавши малим дітям, щоб сиділи тихо, не пустували та не пропустили б першу зірку — зірку Христову, про яку співають:

Звізда ясна возсіяла,
Трьом царям путь показала...

І посідали діти коло вікна й на вікні, й чекають тієї великої зірки; дивляться, як поспішають люди, як меншає їх на вулиці, як ховається за будинками сонце, червоною фарбою обливши сніг, і будинки, й золоті хрести церкви, де стоять тепера старші, чекають, щоб

Христос родився,
З Діви воплотився.

Балакають дітенята, який то день сьогодні, які будуть сьогодні усякі дива ввечері, а хто старший, той розкаже, що давно колись, як ще й татка й мами не було, родилася маленька дитинка, й була та дитинка Богом, та щоб пам'ятали люде за него, щороку дарує людям свято. А то й бабка прийде з пекарні, упоравшись і помолившись, то теж розкаже ще... І не зчуються діти, як стемнішає — аж ось серед вечірнього блакиту ясною, дорогою перлиною блисне, засяє тихим нерівним світлом чиста, маленька зірочка, — й зараз підняли крик дітенята, наввипередки допевняючи, що її побачили...

А тим час[ом] скінчилася одправа, висипали люде з церкви; йдуть здебільшого мовчки, бо дуже повно на серці; так ясно і радісно, й разом щемить чогось серце; згадає кожен, як вертався так він давно-давно, й скільки з того часу змінилося. Ось і ця бабка, мабуть, таку давнину пригадає, дивіться, як низько схилила голову під широкою чорною хусткою. Цю бабку у нас, мабуть, усі знають, дивіться, як поважно уклоняються їй наші парафіяни; і бабка привітно уклоняється й собі, старі губи тихо шамотять усім на добро та на щастя.

II

Бабуся повернула у другу вулицю й зайшла у ворота високого, старого дома. То був колись палац якогось пана, але він прожився, дом перейшов до інших хазяїв, і ті попробували нові двері, перегородили просторії зали на кутки й кімнатки й нарobili силу осель гля незаможнього люду. Тут жила й бабуся. Вона вийшла крутими сходами на другий поверх, аж тут коло її двері стояла ціла юрба дітей, менші підняли галас і гвалт, побачивши її, а старші поважно дали на добривечір.

— Добрий вечір, добрий вечір, — одказала бабуся, — спасибі, що прийшли; а де ж се Горпинка?

— А її мати послала до тітки, до тієї, що за мостом, вона ще приходила вам сказати, та вас не було дома, — одказав хтось з дітей.

— А от ми до вас ще привели, — заговорили наввипередки дівчата, — в їх нема ні татка, ні мати, то ми їх привели, й ми сказали, що ви не будете сердитися, — несміливо додала котрась.

— Авжеж не буду, — одказала бабуся. — Як же вас звати?

— Він Тараско, а я Петрусь, — одказав старший з хлопців.

— От і добре! Ну то ж почекайте трошечки тут. Ще хвилиночку, поки я засвічу світло та повиймаю з печі, — каже бабуся.

Вона увійшла до хати, там було зовсім темно, тільки світиться перед іконами й од сполоха грають вискрами ясні шати. Бабуся засвітила свічку й почала доставати усяку страву з печі; як все гаразд вдалося — й борщ, й пироги, й риба, не пригоріло, не пересохло. Столи вже було поставлено, застелено однією скатертиною, на покуті стояла вже кутя й узвар; бабуся

насипала страву в миски, достала вугля до ладану й пішла кликати дітей. Ті юрбою сипнули в хату; за ними стояла ще тітка якась з дітьми.

— Будьте ласкаві, візьміть і їх до себе, бо мене дочка просила прийти, слабує, а переночують вони й у сусіди, — сказала тітка, й дітей було залишено.

Усі стали круг столу. Бабуся якомога голосно прочитала молитви й уся кумпанія, дрібна, але чесна, посідала; вживали борщ і пироги, і рибу, кутю, щиро заправлену ситою, й узвар. А далі бабуся винесла хустку з горіхами та хустку з насінням й оділяла дітей.

— Ну, тепер же, діточки, — заговорила вона, коли діти трохи налузались, — розкажіть же ви мені, яке завтра в нас свято.

Й діти одне за одним почали оповідати, а бабуся пильно слухала й поправляла; а далі старечим, але певним голосом почала колядку звичайну:

Видить Бог, видить Творець,

А що мир помирає...

Й діти співали за нею ув один голос з великим запалом, хоч не дуже згідно. Так співали колядку другу й третю, побожні й прості — “Шедше тріє цари”, і “Нова рада стала”, і “Добрий вечір, пане господару”, й усякі, співали раз і вдруге, поки діти не вивчили усі добре.

Так і не зчулися, що вже свічка воскова стала догорати; бабуся помітила й схаменулась.

— Ну, годі, дітки, годі співати, а то будемо не давати спати добрим людям. Приходьте до мене завтра, на Святий вечір поколядувати.

— Прийдемо, бабуся, прийдемо, — кричать діти, — до вас попереду од усіх прийдемо.

— Ну, спасибі за ласку, на добраніч вам.

Провівши дітей, бабуся вернулася до столу, хтіла прибирати, але щось руки не простягалися до мисок, й подумавши кілька хвилин, вона загасила недогорілу свічку, перейшла до своєї божниці й стала навколішки. Вона молилася довго і щиро, вкладала в щоденну молитву усе серце, усю душу, й сльози гоїно текли з очей, не ті сльози холодні і гіркі, болячі, що витискує горе, розпука, нудьга, а радісні і легкі сльози молитовні, сльози миру, любові й надії; й не з мукою, а з вірою й любов'ю підводила вона очи до старих ікон, що так привітно світили до неї своїми шатами.

Намолившись досхочу, встала вона й знову надійшла до столу, сіла коло його й дивилась на поставлене, й сльози знову тихо текли по зморщеним її щокам. Чого ж так плакала бабуся, чого молилась, що згадувала й за чим журилася? Ось слухайте!

III

Гудуть, гунають низенькі покої, лунає, одгукується дитячий регіт та гвалт... Двоє хлоп'яток маленьку сестру на килимок посадили й тягнуть, за

кінці узявшись. От так віз! От так коні! Гей, ну!.. Кричать і коні, кричить і мала, у долоні плеще, гвалтує...

Аж разом дзвоник задзвонив та й перебив сю справу.

— Тато, тато! — закричали дітенята, й воза забули, усі до дверей, усі кинулися до батька. І мати вийшла чоловіка стрічати. Розібрали его усі й йдуть поряду поважною ходою, стучить попереду, скільки сили, кійком мала, за нею середульший вибрикує, книжки батьківські узявши під пахву, на голову капелюха насунув; старший батька за руку держить, жінка з панчішкою позаду йде... Передягається батько, й тим часом оповідання без упину йдуть — оповіда батько, оповіда мати, оповіда старший та середульший, й мала знайде, що розкажуть батькові — чи то, може, кішка приходила, мишеня вхопила, чи, може, циганка заходила за дітьми у двір; велика муха залетіла й гула, літаючи.

Йдуть далі знов-таки усі чередою обідати, вживають страву немудру, немудрими, але привітними річами пересипаючи, швидко спорожняє, розливаючи, свою миску бабуня наша, та що я кажу — хіба сліпий так на[й]-менував би її. Не погнувся ще стан, не злиняло лице, ясно світять очі,

“За хорошим чоловіком
Жінка молодіє...*”

А як ще окрім чоловіка дітенята добрі та гарні, такі щебетливі, мов голуби буркотливі. Сидять батько-мати — тішаться дитячою розмовою та мирять наглії спірки, що часом вибухнуть з-за якої-небудь лігомінки, яку треба розділити нарівно, абощо.

Обід скінчився. Батько спочиває — тихо усе, діти у дальньому покоєві коло матері — меж ліжками, столами, стільцями дві хати збудували, обвісили килимами й покривалами — у одній живе старший з малою, у другій — середульший. З однієї йдуть у гості в другу хату, умоцнуються, розмовляють, як треба поважним людям, або, доставши яку-небудь мальовану часопись, переглядають у бозна-який раз малюнки.

Так живуть собі у маленьких низеньких покоях. Вже батько не раз зупиняється перед залізною брамою гімназії й дума, як то бігатиме восени й его синок; вже й мала, на братів дивлячись, цілісенькі листи візерунками вкриває своїми. Тихо та гарно, хвалять вечером і старі, і малі Бога.

Але — річ звичайна! —

Було й щастя, була й доля,
Та лихо побило...

Тихо й сумно стало в покоях, не чути ні щебетання, ані крику, ані веселі, наглої сварки. Тільки цікає старий годинник, хитає сумно золотою, лисою головою хитун...

Прийшла пошість на те місто — обкладки до дітей причепилися. Жах та жаль скрізь, лікарі з бричок не злазять, з кутка в куток кидаючись,

майстри ледве встигають цвяшки забивать, маленькі труни оббиваючи рожевим та синім... Насупились і наші батьки, пильно щоранку, щовечера до дітей придивляються, боязко зазирають в горла, бояться ті страшенні обкладки там побачити. Минув тиждень, минув другий й хвороба та вже притомилася дітей душити та вкладати їх у соснові труни: заспокоїлися трохи і наші батьки, аж заслаб в їх старший — голова болить чогось, каже, й хрипить, як схоче казати.

— За лікарем! — от і лікар в горло подивився, сказав, що минеться ця хвороба незабаром, розказав зо три побрехеньки — більш не встиг, бо треба було поспішати, комусь пропасниці проганяти.

— Як мине, та й мине, — заспокоїлись батьки, та тільки день іде, другий іде, не минає та хвороба — щось притих хлопчик, не гуляє, не співає, ходить наче заспаний й хрипить усе гірше... Аж бовть! — стрельнув лікар:

— У его, — каже, — й обкладки, та ще й кір, і звідки се воно узятись могло? Погана річ, стережіться, коли треба було, не угледіли.

Нічого не сказав на се батько, мовчки подержав важку шубу лікарську й вернувся до жінки.

Вони глянули один одній в вічі й нічого не сказали, губи в їх затряслись, але вони перемогли себе й пішли до слабого. Той мовчки сів коло вікна й дивився на двір.

— Грицю! — кликнув его батько.

Гриць обернувся й подивився своїми мовчазливими тихими очима. Єму, бідному, було дуже погано — горло вже так здавило, що він ледве міг говорити. Мати не знесла того погляду, вона затулила очі рукою й вийшла, з-за дверей чути було, як вона заридала.

Пішли гоїти, пішли мазати, чого тільки не виробляли з бідахою, помазками тими горло єму чисто роздерто, а він не плакав, не скаржився, але в добрих, чистих, блакитних очах его світилося стільки суму й нудьги, такий жаль за життям невимовний, що за душу брало, на їх дивлячись, серце шматовало, бажав би душу з себе вийняти й оддати єму. Легше було б чути несамовите ридання, галас, репет, а ся мовчазлива мука до живого серця пропікала.

Минуло ще кілька днин, довгих, як не знаю що, й лікар сказав, що не варт уже й мордувати слабого. Ще минуло два дні, вечером кидав Гриць батька-матір...

— Мамо, — прошепотів він, узявши її за руку (голосу не було давно вже в бідах), — не йдіть од мене, міні чогось важко...

Мати впала ридючи й притулила голову єму до худих, холодних ніг.

— Таточко, ви на мене не сердитесь, що я вам того тижня урока не вивчив? — спитав він батька через хвилину.

— Ні, серце, — ледве промовив батько й знову мовчав, тільки очима блимав.

Гриць хтів побачити брата й сестру, але не можна було — сказали, що гуляти пішли; він знову затих, й батько й матір через якийсь час заридали, упавши на холодне синове тіло. “Вічна пам’ять тобі, пріснопоминаємий младенче!..”

Не минуло саме лихо, потягло довгою низкою за собою й другі. Через три дні мати, одягаючи малу, побачила і в неї кір на тілі, на другій день і в середульшого...

Що розказувати, що теревенити...

Чудовим, ясним ранком вмерала на ліжку остатня дитина. Вікна зачинили, килима простелили; мати навколішки впала перед ліжком, обнявши гаряче тіло дитяче, й очі її перебігали од дитини до золотої ікони, що сяла в кутку. Освічена полум’ям кнотика, Матер Божа тихо дивилася додолу своїми щасливими очима, притуливши до лона Святую Дитину свою.

Батько седів, голову схиливши, він і сам був ледве живий, ночей не спавши, не ївши, тільки мати ще сила Божа держала. Вона обхопила дитину й руки замліли так у неї — от дитина дуже роззявила рота, бідного, покаліченого рота, здригнули вії на заплющених очах, остатній хрип ледь прошумів й тихо, тихо стало...

Мати загарчала якось — плакати не могла вона, давно усі сльози виплакала й упала на килим.

— Змилуйся, Спасе, над нами!

На кладовищі дві могилки рядком: у одній — середульший, у другій — мала й старший, старший посередині, наче до Бога за ручки веде за собою. Спіть добре, дітенята любі!

Сумно стало у тихих, низеньких покоях; стоять порожні дитячі ліжка, просторно за столом; батько, мати ходять тихо, ледве чути, й розмовляючи більш шопотять, а то якось чудно гуде голос по пустих покоях. Постарілися батько-мати, меж темного волосся срібне поткання забіліло, зморщилось чоло й стан погнуло, як не погнуло б і за десять рік. Але все не кінець, ще доволі лиха у тому келиху, усім буде, ще й зостанеться.

Якось батько вернувся додому ще похмурніш, як завше. Ліг та й не встав уже. Мусив прощатись.

— Прощай, серце, жінко, — сказав батько й хтів що-небудь додати, щоб втішити, але не було чого й сказати — що він зоставляв її після себе, яку втіху, яку надію?.. й смерть та, де то ще вона? Жінка молода ще, може, й довго продержить її Біг на світі.

— Прощай, чоловіче, побачиш наших... — і горло здавило, й сльози закапали. Й знов тихо, знов мовчать обоє.

На кладовищі коло двох маленьких могилок піднялася ще й третя, більша. Знати, що чиїсь руки коло їх пораюцця. Стелюцця над ними рожеві віти, жасмин листячком білим, запашним по весні їх обсипує. Часто тут по-

рається бабуся з заступом, з відром*. Вона чисто побіліла й згорбилася, але лихо тільки погнуло її, а зламати не здолало. Не надало воно її ані розпуки, ані апатії, не кинуло в житті на розпутті. Сила любови й ласки, що була в її, знайшла собі иншу справу, як перегороджений струмень знаходить собі, проробляє нову стежку. Вона не поїхала з того міста, не кинула навіть того старого великого будинка, де жила з сім'єю, тільки менчу узяла квартиру. Швидко з усією околицею зв'язали її тісні зв'язки, й вони міцнішали з часом. Її закликали на родини й на похорони, вона шила саван мерцю і сорочку сироті, до неї оберталися за порадою, просили усовістити чи помирити. Але найбільша справа її була — коло дітей. Вона зберала до себе усіх тих, кому вдома не було чи ласки, чи догляду; вона латала й обшивала їх, вчила молитися Богу, читати й шити; діти знали її з усієї околиці. І в цих клопотах, в цій метушні її власне горе тихомирилося й осідало кудись на дно душі, як баласт (грузило, що), який не топить, а втримує, держить корабля й не дає хибити.

Раз добром налите серце
Вік не прохолоне!..*

IV

Але не се пригадує тепера бабуся, за столом сидючи, не думає вона ні за своє лихо, ні за боротьбу з своїм горем, — замислившись, нерухомо сидить вона перед неприбраними мисками з об'їдками. Лице ясне, тихий усміх губи кривить. Инчі часи пригадує вона. Бачить вона батьківську хату, низеньку, соломою крыту, із старим покривленим кганком, низенькі покійчики, рипучі двері й горище, куди колись так боязко зазірала вона малою, й комору, де було так багато усього — й груш, й вишень, й горіхів, й старого, аж твердого меду; пригадує старі, потемнілі мальовання й Івана Хрестителя з ягням, і “Три царіє со дари”, й якусь панну з гітарою, вовною гаптовану; бачить розкішний садок, з великими яблунами й грушами, що й літом було мокро під їми; грядки червоного маку, астр та гвоздиків, город, а за їм — берег, зелені, кушіром зарослі стави, над котрими росли такі чудові жовті квітки, росли верби з червоними галузками й співали такі голосні жаби, бачить цвинтар, обгороджений трухлим парканом, і церкву, і високі хрести на низеньких горбочках, де лежали й два маленькі брати її; дзвіницю, зелені дзвони й старого паламаря з великими ключами, бачить вона, як бігає він, виганяючи вівці, що зайшли на цвинтар, а звіттіль у дзвінную влізли.

— А гедзь, — кричить на їх паламар, — от лишенько, — сходці на дзвіницю вузькі, не можуть вівці повернутись, і що крикне на її, вона далі лізе... хоч за хвоста тягни...

Бачить бабуся мати свою, покійницю, вічний покій, моторну маленьку бабусю, й батька — батюшку. Пригадує, як вчив він її писати, як рипіло перо гусине по нерівному синьому паперу, як батько, дивлячись крізь зв'язані нитками окуляри, дорікає, що в неї й *о*, й *е* однакові, дак що й не розбереш; як мати тішилась доччиним писанням — сама вона тільки читала, писати не вміла.

Пригадує бабуся, як перше побачила вона свого жениха й який він був чудний у тільки що пошитому сертукові, який незвичайний й смішний. Як засоромилась вона, зустрівши его з хвартухом, з закачаними рукавами. Як, задивившись якомсь на его, обпікла вона ему руку чаєм, наливаючи, й як обоє почервоніли, звомпили й не знали, що сказати.

А далі перші родини — завішали вікно, свічки на стільці, вона сама недужа, але весела лежить укрита, а чоловік держить її за руку й придивляється до свого первородного, а той маленький, червоненький, сповитий, тільки рота роззявляє та блимає на світло очицями.

— Назвемо его Занею, як твого батька звуть, — каже нахилившись батько, — дай Біг ему завше таке щастя, як ми у сей час маємо.

Й дитину охрестили. Й так він заскавучав, аж мати почула, лежучи.

— От здоровий буде хлопець, — сказала бабка, сподіваючись ще карбованця.

А як на малу хвороба напала — кахи та кахи, й невилічиш її ніякими ліками, вже що не робили... Думали, що й вмере небога... А мати порадила ластівчине гніздечко під подушку сховати... Прокинулась ніччю — чує — тихо, ніхто не кахика... Що таке? Невже нежива? Підійшла тремтячи — спить дитина, та так гарно, навіть не ворухнеться, а кахикання того — наче й не було ніколи! А середульший — як пішов Мороза кликати на кутю, мало не змерз, пішов справді надвір, дурний, Мороза шукать. От так тямучий хлопець, як колядки добре од батька перейняв, дарма, що малий, а й голос який, як у батька був колись. А як заспіває з батьком укупі після куті...

— Після куті, — а я й забула про неї й про вечерю свою, що се я так задумалась? — сполохнулась бабуся й ухопила ложку, підвелась, зирк — чудо Боже — круг стола сидить уся сім'я й усі пильно дивляться на неї...

Просто проти її — батько, праворуч — старший, ліворуч — середульший та мала; батько трохи постарішав, діти трохи побільшали, але усі якраз як були, он у середульшого й значок на губі, як він упав, на шафу лізучи за сушеними грушами.

Я кажу, що чудо... Але бабуся того зовсім не мала за чудо й ні на гич не здивувалася, наче це вона з ними вечеряла, їм насипала страву в оці миски, що стояли по столу.

— Що це ви, паніматко, замислилися, — каже, сміючись, батько. — Десь занеслися думка[ми] за десяте царство. Ану, дітки, повеличайте

мати. Хоч воно їй не ведеться, за столом сидючи, співати, та ми однаково вже повечеряли.

Її заспівали усі гуртом:

Добрий вечір, пане господару,
 Поздоров, Боже, твого товару,
 Поздоров, Боже, їй усею статку,
 Поздоров, Боже, отця їй матку,
 Хорошую господиньку маєш,
 Хорошенько її споряджаєш, —
 Як чашечка у меду,
 Як барвінок у саду, —
 Така господинька у свому дому.

Як щиро виспіває середульший, аж очі заплющує. Мала їй собі щось гуде їй лопотить.

— Мовчи, Катрусю, не перебивай, — свариться на її середульший.

— Лиши її, хіба ти таким не був, — навчає старший.

— А тепера ще вип'ємо ув останне, — каже батько їй наливає усім наливки, кому півчарки, а кому чверть. — Дай Боже, їй на той рік діждати, в щасті їй згоді їй у доброму здоров'ї, нам і батькам нашим, родичам і приятелям, хай легенько згадається, де вони собі повертаються.

Він підійшов до жінки їй поцілувалися з нею, їй діти обступили їх із своїми чарками...

V

Чудне щось сталося з бабусею — її стало так легко, їй усе ніби якось перемішалось... Її здалося, що долівки нема під ногами, що вона, їй чоловік і діти, усі однією купою плинуть морем, і так тепло, ясно блищало небо блакитне, без хмар, а сонце таке гаряче-гаряче, а хвилі такі сині-сині, які бачила вона намальованими десь, не згадає тільки — де. Її ті хвилі такі гарні — не б'ють, не хлещуть, а наче перекочуюцца тихо-тихо, та такі м'які, наче пухові... Її взялася якась хвиля та їй піднімає угору їх, усе вище та вище, аж чайки метнулися од їх геть, зустрівши; вже море ледве синіє за туманом під їми; їй наче вже їх не купа ціла, а з тієї купи стало щось єдне, вона наче перелилась у одну істоту чудну їй іде та істота все вище до сонця гарячого їй блискучого, усе плине ввверх, та їй так високо, що вже бабуся наче сама тієї істоти, а з нею їй себе не бачить...

* * *

Другого дня вранці, ще до служення, кілька дітей сусідських не втерпіли, щоб не забігти до бабусі їй дати на добридень із Різдрвом. Як же здивувались вони, побачивши, що бабуся сидить і досі коло неприбраного столу.

— Мабуть, заснули учора, — постановили діти. — Давайте збудимо їх, ото здивуються, що вже Різдво.

Й вони почали ворухити й сіпати, й окликати бабусю з усіх боків. Але бабуся не прокидалась ніяк, й здивовані діти нарешті боязко уступилися з хати й побігли за порадою до батьків.

А бабуся все сиділа край столу; голова впала на руку, друга рука зціпила порожню чарку. Вона вже похолоділа.

Тепера на кладовищі стоять рядком уже чотири могили — маленькі посередині, а більші — з обоїх боків. Уся сім'я зібралася докупі, усі гуртом полетіли до ясного, блискучого сонця...

1884 / 1891

Старий терен

Перша публікація — у виданні: Михайло Грушевський. Із літературної спадщини / Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурака, А. Шацька. — Нью-Йорк; Київ, 2000. — С. 289–294.

Джерела тексту:

1) перша сторінка найранішого варіанта — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 54 (текст опублікований у коментарях видання: Михайло Грушевський. Із літературної спадщини. — С. 399, тут друкується в “Додатках”);

2) неповний чорновий автограф (без закінчення) — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 53, 55–57, 60–61 (текст опублікований у коментарях видання: Михайло Грушевський. Із літературної спадщини. — С. 398–402, тут друкується в “Додатках”). Авторська дата — 27 січня 1888 р.;

3) чистовий автограф — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 57, арк. 70–84, датований 26 грудня 1890 р.

Подається за цим останнім вказаним джерелом.

Про задум цього твору йдеться у щоденнику М. Грушевського: «Думка про се оповідання прийшла мені в 1885 чи 1886 [році], коли я роздивлявся на кактус в лазареті гімназіяльнім, я попередю й думав написати за кактус, та вже перемінив на терен; я хотів виразити в ему ідею за “целесообразность страданий”». (М.С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид., передне слово, упорядкув., комент. і післямова Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 77). Це кілька щоденникових нотаток за 23–28 листопада свідчать про роботу над текстом оповідання “Старий терен”. Це було доопрацювання первісного варіанта, написаного 1888 р. На жаль, не всі творчі матеріали збереглися, адже, судячи з того ж щоденника, М. Грушевський лише у 1890 р. як мінімум тричі брався за текст, то правлячи старий варіант, то пишучи наново: “Взявся за Старий терен, останній начерк здався мені грубоватим, [...] пишу “общерускою” правописью і з погляду цензури, і дуже трудно” (запис 23 листопада 1890 р.); “Терна тільки переробив те, що було раніше, боюся, щоб не вийшов він нудний” (запис 25 листопада 1890 р.); “Учора [...] дописав Терна вже в дванадцять [годин]; мені здавалося, що кінець мав би бути ширший” (27 листопада 1890 р.). До речі, ця фраза про завершення “Терна” наводить на думку про можливу авторську помилку при датуванні чистового рукопису 1890 р., де наприкінці написано: “1888 Просинця 27 / 1890 Грудня 26.”, а нижче: “1888 27 / 1 / 1890 26 / XII”, також на арк. 72 (закінчення першого розділу) є запис на полях “22 грудня” — це перший день роботи письменника над остаточним варіантом твору. Якщо згадаємо, що в цей період М. Грушевський січень частіше називав “просинцем”, а сучасний грудень — “студнем” (послідовність місяців з його листа до А.П. Ямпольської 1891 р.: “просинець, лютий, березень, квітень, травень, липець, червень, серпень, жовтень, листопад, грудень, студень” — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 273, арк. 28 зв.), то припускаємо, що роботу над оповіданням “Старий терен” він завершив все-таки 26 листопада, а не 26 грудня, а місяць XII написав помилково замість XI.

Також привертає увагу нотатка М. Грушевського про “общеруску правопись” текстів, писаних у ці листопадові дні. Із відомих на сьогодні автографів цього твору, зазначених у джерелах тексту, таким правописом написаний лише останній, чистовий: з російськими “ы”, “и”, “ь”. Характер пізніших олівцевих правок цього тексту наводить на думку, що: 1) автор готував його до друку, вважаючи саме цей варіант остаточним, 2) правки зроблені вже після переїзду М. Грушевського до Львова й засвоєння ним особливостей тогочасного галицького правопису, насамперед відокремлення частки “-ся” у дієсловах і вживання літери “і” замість сучасної “и”. Окрім цього, вже пізніше були проставлені номери розділів (первісний текст був суцільним), громіздкі фрази поділені на дрібніші абзаци й речення, у численних випадках змінений порядок слів для уникнення інверсії, яка у первісних варіантах була вживана досить часто.

Остання кутя

Перша публікація ранньої редакції твору: Український історик. — 1996. — № 1–4 (128–131). — С. 235–237.

Джерела тексту:

1) чорновий автограф першої редакції — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 262, арк. 118–134, датований 3–6 грудня 1884 р.;

2) чистовий автограф першої редакції, має правки І. Нечуя-Левицького — ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 262, арк. 98–116, датований 3–6 грудня 1884 р. — публікується тут у розділі “Додатки”;

3) фрагменти чорнового автографа — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 42–45;

4) неповний чистовий автограф (первісний варіант другої редакції) з пізнішими авторськими правками — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 54–58: закінчення II розділу, III-й і початок IV-го розділу;

5) остаточний варіант закінчення III розділу, датований 23 січня 1891 р. — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 59–59 зв.

6) неповний чистовий автограф остаточної редакції — ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 46–53 зв., датований автором 1884–1891 р.

Подається за останніми трьома джерелами згідно з авторськими помітками на цих автографах. Реконструований текст остаточної редакції твору публікується вперше.

В основу оповідання покладені реальні трагічні події, які сталися в родині Грушевських 1882 р.: смерть Захара, Федора й Марії — молодших Михайлових братів і сестри. У найранішому автографі оповідання “Остання кутя” (джерело № 1) після тексту твору автор записав:

“Скінчалася праця, стоять над душею
Ще постаті любі та милі.
Й жаль забирає, що тра їх забути,
Що тра твою працю покинуть.
Між инчими тільки,
Прощайте, зникайте,
Не буду більш плакати з вами,
Не буду пригадувать тихії речі,
Минулі втіхи та бави...
До вас я тікав од щоденної праці,
Сухої, нікчемної праці,
Тай мовлячи з вами, неначе вертався
До родної, теплої хати”.

У мемуарному нарисі “Як я був колись белетристом?” (1925) М. Грушевський згадував, що після його першого прозового твору — оповідання “Німий свідок” «... була більш серйозна проба — оперта на власних, дуже болючих переживаннях: “Остання кутя”, — де я хотів змалювати поезію українського Різдвяного обряду» (див. т. 12, с. 3). Це та кілька інших оповідань автор-початківець переслав І. Нечуєві-Левицькому для оцінки і поради. Відповідь була схвальна: «Я з великим замидуванням прочитав Ваші твори, більш од усього мені сподобалась “Остання кутя”, різдвяна фантазія. Оповідання чудове! Тип бабусі, що так багато втратила в житті, дуже симпатичний. Кінець оповідання дуже вам удався. Я прочитав це оповідання з великою охотою, забувши навіть, що це твір ще дуже молодого автора» (лист від 11 березня 1885 р. // Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар, упорядники Г. Бурлака, Н. Лисенко. — Київ; Париж; Нью-Йорк; Львів; Торонто, 2006. — Том 3. — С. 32). І. Нечуй-Левицький відредагував цей твір і переслав для публікації у редакцію львівського “Діла”, проте оповідання тоді не надрукували. Названа вище перша публікація “Останньої куті” (1996) оприлюднила якраз ту ранню, відредаговану Нечуєм редакцію.

М. Грушевський, очевидно, не зовсім був вдоволений своїм твором, і через сім років знову повернувся до нього. 13 січня 1891 р. у щоденнику з’явився запис: “Учора й позавчора передивився “Пана” й перероблював “Кутю”. За “Кутю” боюсь, [...] так як вона мені здається якась солоденька”. (Грушевський М. Щоденник (1888—1894 рр.) / Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі й післямова Л. Зашкільняка. — К., 1997. — С. 86). Оповідання було суттєво перероблене, кілька розділів, у тому числі й закінчення, написані наново.

с. 48 ... що то, бачите, як кутя багата — кутя — в Україні головна звичаєво-обрядова страва Різдвяних свят з пшениці, горіхів, родзинок та меду. За ці свята кутю варять тричі. Перша кутя — “Багата кутя”, готується в переддень Різдва, на Святий вечір (за григоріанським календарем — в ніч з 24 на 25 грудня, за юліанським — в ніч з 6 на 7 січня). Крім неї на столі має бути ще 11 пісних страв. Друга кутя — “Щедра кутя”, готується на Василя (т. зв. Старий Новий рік 14 січня). Третя кутя — “Голодна кутя”, готується в переддень Водохреща (18 січня); у деяких місцевостях саме цю кутю називають “Багатою”. Саме у такому значенні, наприклад, вжито назву “Багата кутя” у повісті М. Грушевського “Загублений вік”.

с. 51 ... За хорощим чоловіком жінка молодіє... — фрагмент українського народного прислів’я, яке повністю звучить: “За ледачим чоловіком жінка марніє, за хорощим — молодіє”. Варіанти є також у кількох народних піснях, наприклад:

Ой за гайом, гайом
Трава зеленіє.
За хорощим чоловіком
Жінка молодіє.
Ой за гайом, гайом
Трава засихає.
За ледащим чоловіком
Жінка пропадає.

с. 53–54 Часто тут порасться бабуся з заступом, з відром — від цього речення до кінця розділу текст записано на окремому аркуші з авторською датою 23 січня 1891 року.

с. 54 Раз добром налите серце / Вік не прохолоне!.. — неточна цитата з поеми Т. Шевченка “Сон”. В оригіналі: “Раз добром нагрите серце вік не прохолоне!”

Особисте щастя

Перша публікація: Зоря. — 1895. — Ч. 12. — С. 226–229; Ч. 13. — С. 246–248.

Зберігся неповний автограф цього твору: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, спр. 56, арк. 150–169.

Подається за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи. — К.: Рух, [1928]. — С. 90–116.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.